

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИН

УДК 930.2:355.311(=512.161)(477.4)»16»

Чигиринський похід турецької армії на Правобережну Україну: причини та його історичні наслідки ¹

Анотація

Досліджується одне з проблемних питань історії українсько-турецьких відносин останньої чверті XVII ст. Аналізуються передумови, причини та наслідки Чигиринської воєнної кампанії безпосередньо на чолі з турецьким султаном Мехмедом IV. Для наукового розгляду цього питання перш за все використані відомості, отримані з османсько-турецьких і кримськотатарських писемних джерел та історіографії. Детально описуються обставини виникнення конфлікту, а також ідеться про спробу мирного врегулювання гострої суперечки між учасниками подій. Висвітлюється перебіг військових дій, пов'язаних із цією кампанією, та наслідки останньої.

Ключові слова: Чигирин, Дорошенко, Хмельницький, Мехмед, Собеський, Гірай, Олексій, війна, мир, Бахчисарай, Крим.

Вступ

Згідно з відомостями, які містяться в османсько-турецьких, кримськотатарських писемних джерелах та історіографії, впродовж останньої чверті XVII ст. Річ Посполита та Московське царство намагалися

¹ Названа праця була опублікована англійською мовою в журналі «Турецька історія» Стамбульського університету, який індексується Web of Science-Emerging Sources Citation Index (ESCI). Див.: Turanlı, Ferhat, The Chyhyryn Military Campaign of the Turkish Army in Right-Bank Ukraine: Causes and Historical Consequences, Turkish Journal of History, Vol. 2, No. 70, İstanbul 2019, pp. 37–50. DOI: 10.26650/Turk-JHist.2019.18007.

розділити Україну між собою. Однак військово-політичний союз козацько-гетьманської України з Високою Портою, який існував на початку останньої чверті зазначеного століття, являв собою перешкоду для реалізації згаданих спроб. Адже заходи щодо захоплення українських земель, здійснювані названими державами, наражалися на опір з боку Османської імперії. Водночас ефективність цього опору безпосередньо залежала від міжнародного становища союзника козацько-гетьманської України. Отже, метою цього дослідження є інтерпретація інформації з османсько-турецьких писемних джерел, у яких відображено основні аспекти, причини та історичні наслідки окремих подій розглянутого історичного процесу. Досягнення визначеної мети здійснюватиметься через встановлення значення Чигиринського походу турецької армії на Правобережну Україну та воєнних кампаній кінця XVII ст. на польсько-турецькому пограниччі для подальшого розвитку боротьби за Україну між Османською імперією, Московським царством і Річчю Посполитою.

Передумови та причини походу

Відомості про передумови походу турецького султана проти Московського царства, які містяться в османсько-турецьких писемних джерелах, зокрема в текстах «Літопису» (وقایعنامه) Абдурахмана Абді-паші², «Історії зброєносця» (سلحدار تاریخی) Финдикли Мехмеда-агі³ та інших літописах, які ми досліджували, дають змогу констатувати, що під час уже другого польського походу військо Московського царства здійснювало наступ на землі України⁴. Очевидно, під тис-

² Fahri Çetin Derin, Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinamesi, İstanbul 1993, s. 315–317, 338–340.

³ سلحدار فندقلی محمد آغا، سلحدار تاریخی، تورك تاریخ انجمنی کلیاتی، عدد: ۱۰، برنجی جلد، سلحدار فندقلی محمد آغانك حیاته دائر احمد رفیق بكك بر مقدمه سی ایله نوظلرینی حاویدر، ۱۰۶۵ - ۱۰۹۴، دولت مطبعه سی، استانبول 1928، ص ۵۶۵-۵۷۰، ۷۶۳ ص.

⁴ Про названий похід докладно йдеться в нашому монографічному дослідженні. Див.: Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть XVIII століття). Київ: Видавничий дім «Кисво-Могилянська академія», 2016. С. 339–340.

ком Московського царства відбулися певні зміни в зовнішній політиці гетьмана Петра Дорошенка, зокрема стосовно чорноморського вектора міжнародних відносин Української козацької держави. Щодо цього в сучасній українській історіографії є така думка: «Вимушений перехід одного з найвідданіших послідовників зовнішньої політики Богдана Хмельницького на бік московського царя протягом жовтня 1675 – вересня 1676 рр. означав відмову у вірності попереднім протекторам – польському королю й турецькому султану, які не хотіли йти на поступки Петру Дорошенку щодо надання йому більших “прав і вольностей”»⁵.

Стосовно цієї проблеми турецький архівний документ – фірман «Про надання Петру Дорошенку гетьманських повноважень», який датовано за християнським календарем приблизно 28 березня 1675 року, свідчить про визнання гетьманом протекторату Османської держави⁶. У «Листі від візира Кьопрюлю Фазиля Ахмед-паші до гетьмана Петра Дорошенка», написаному, очевидно, османсько-турецькою мовою, а потім перекладеному латинською мовою й датованому, згідно з описом зазначеного фонду, 2 жовтня 1675 року, мовиться: «Гетьману [Петрові] Дорошенку, який тішиться зі слави своєї побожності серед ватажків і магнатів християнських, який є живим свідченням успішності і окрасою якого є його щирість та справедливість. У справах, яких ти [Петро Дорошенко] до мене писав, саме тобі даю відповідь відразу, як отримав твої листи». Далі в документі йдеться про підготовку до походу правителя Мехмеда IV і про те, що Великий візир, командувач армії Ібрагім-паша, по цій порі має намір вирушити супроти ворога гетьмана України. Зокрема сказано, що колись Петро Дорошенко повідомляв в одному зі своїх листів, що вороже військо було відкинуто та знищене, а землі українські зазнали спокою. Також зазначено про те, що «з допомогою Господа Всевишнього неприятели гетьмана Петра Дорошенка будуть розтоптані, коли щасливий правитель [Османської імперії] тією дорогою пройде». Візир, крім того, написав: «Ми знаємо,

⁵ Чухліб Тарас. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 104–105.

⁶ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İbnül-Emin Hariciye Vesikaları, Nu : 52, [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Berati.

ти [Петро Дорошенко] писав нам, що, обороняючи свій край [Україну], завдяки нашій [турецької армії] допомозі вороже військо [Речі Посполитої] було розбите, і утиски, що мали місце раніше, припинилися, а сьогодні ти присягаєш, що твоя служба буде зразком покори та шанобливого ставлення. З нашого боку ти будеш одразу ж обдарований султанською щедрістю та ласкою». Для служби гетьману Петрові Дорошенку було призначене окреме військо, і для захисту країни гетьмана залишиться вдосталь воїнів, які йому служитимуть вірно та віддано. У своєму листі візир зазначає, що для захисту України власних сил у Петра Дорошенка забракло би, якби не допомога турецького війська. Візир застерігає гетьмана, щоб ніколи з боку того не відчувалося браку справедливості та слухняності, які вимагаються від Петра Дорошенка. Також підкреслюється, що «головнокомандувач достойного війська Узун Ібрагім-паша повелів, аби всіх потерпілих осіб, населення [України], постраждале від репресій, до їхнього попереднього стану повернути, як того вимагає постанова (ухвалена і вирішена справа)». У повідомленні візира наголошується, що сам гетьман Петро Дорошенко керуватиме державною справою. Але безсумнівно, що для остаточного розв'язання всіх пов'язаних питань правитель Османської імперії Мехмед IV видасть справедливий та вирішальний наказ ⁷.

Інші джерела тюркського походження свідчать, що гетьман запорозьких козаків Петро Дорошенко, визнавши протекторат Високої Порти, став правителем всієї України, а отже, проклав шлях до звільнення країни від Речі Посполитої. Що ж до зміни зовнішньополітичного курсу гетьмана Петра Дорошенка, то Ісмаїл Гакки Узунчаршили зазначив: «Не впевнений у правильності свого рішення, цей гетьман 1675 року ⁸ розірвав свої відносини з Високою Портою і під тиском загрози нападу військових сил московського царя [Олексія Михайловича, роки правління: 1645–1676] вступив із ним у змову та віддав йому фортецю Чигирин. Унаслідок цього навесні 1677 року ⁹ армія

⁷ Три списка съ листов Турецкаго визиря и другихъ чиновниковъ къ Гетману Петру Дорошенку увѣрительныхъ о присылкѣ къ нему вспомогательныхъ Крымскихъ войскъ / РГАДА (Российский государственный архив древнихъ актов). Ф. 89. Оп. 2. Л. 46. 1675. Окт[ября] 2.

⁸ 1086 рік за літочисленням Гіджри.

⁹ 1088 рік за літочисленням Гіджри.

Османської імперії під командуванням візира Узун Ібрагім-паші разом із військом кримського хана Селіма Гірая [І] вирушила у визначеному напрямку, тобто проти московського царя»¹⁰. Зауважимо, що зміни в зовнішньополітичному курсі гетьмана Петра Дорошенка фактично стали причиною відкриття османським урядом іншого, «московського» фронту воєнної кампанії. У зазначених османсько-турецьких рукописних джерелах цей факт розглядається як незмінність політики уряду Високої Порти стосовно України, незважаючи на характер розвитку міждержавних відносин.

У контексті розвитку зазначеної воєнної кампанії надання гетьманських повноважень Юрію Хмельницькому не було випадковим рішенням дівану: воно означало продовження традицій союзницьких взаємин, започаткованих ще гетьманом Богданом Хмельницьким між Українською козацькою державою та Османською імперією, зокрема Кримським ханством. Також слід наголосити, що на такий перебіг подій помітно вплинув і релігійний чинник, а саме підтримка константинопольським патріархатом рішення про призначення гетьманом Юрія Хмельницького. Характеризуючи діяльність гетьмана Петра Дорошенка на основі інформації, запозиченої з османсько-турецьких писемних джерел, потрібно враховувати таку думку: «Оскільки [гетьман Петро] Дорошенко перейшов на службу до московського царя, османи звільнили його з посади гетьмана, а гетьманом запорозького козацтва замість нього був призначений [Юрій] Хмельницький. До того часу [Юрій] Хмельницький був заарештований та перебував у в'язниці Єдікуле¹¹. Позаяк сам [Юрій] Хмельницький мав сан священника, то, згідно з урядовим наказом та за підтримки римського патріарха Партенійоса IV і перекладача дівану¹² Маврокордато, [Юрій] Хмельницький вийшов на волю. Його призначили гетьманом і направили [в Україну]. 1677 року, після того як місто Чигирин було звільнене від московитів, передати цю фортецю гетьману [Юрію] Хмельницькому як но-

¹⁰ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi. II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 429.

¹¹ Назва “Yedikule” (турец.) складається з двох слів: “yedi” – сім і “kule”. Це споруда із 7 баштами в Стамбулі.

¹² У палаці султана.

вому гетьманові було доручено новопризначеному командирові Шейтану Ібрагіму-паші»¹³.

Отже, попри нестійку позицію гетьманського уряду, Висока Порта намагалася дотримуватися попередніх угод про відверту підтримку Української козацької держави. Згаданий головнокомандувач у червні 1677 року оточив Чигирин. З трьох боків цієї фортеці, зведеної на високій скелі, були болота, тому дістатися до неї можна було лише з одного боку. Провіант і набої до цієї фортеці постачали через річку Тясмин¹⁴, а охороняли її 4 тисячі московитів, козаків¹⁵ і німців. На 23-й день облоги для захисту фортеці підтягнулися сили Московії. Оскільки 16 тисяч кримськотатарських воїнів із боснійським військом¹⁶ не були спроможні протистояти силам противника, Ібрагіму-паші довелося зняти з фортеці облогу й відступити разом зі своїми гарматами. Внаслідок такого невдалого походу головнокомандувач Ібрагім-паша та кримський хан (Селім Гірай I) були звільнені з посад. Падишах Мехмед IV вирішив очолити похід на Чигирин особисто, і наступної весни 1678 року султан вирушив у цей похід, призначивши кримським ханом Мурада Гірая (роки правління: 1678–1683)¹⁷. Стосовно сказаного варто зазначити, що цей хан в одному зі своїх листів кримськотатарською мовою («Ярлик хана Мурада Гірая князю Касбулатові») написав у столиці Кримського ханства Бахчисараї, що «...у разі, якщо Московський цар забере руки від Барабашів¹⁸ та Києва згідно з бажанням

¹³ Selçukdar Fındıklılı Muhammed Ağa, Selçukdar Tarihî, 'Türk Tarihî Anjmanı Kiliti', عدد: 10, 'برنجی جلد', Selçukdar Fındıklılı Muhammed Ağanın Hayatında Dâir Ahmed Rıfık Bekk bir مقدمه سی ایله نوطنرینی حاویدر, '1065-1094', دولت مطبعه سی, استانبول 1928, ص. 650, 713, ص.

¹⁴ Tasma (турец. Tasmin) – права притока річки Дніпро, розташована на південь від міста Чигирина.

¹⁵ Очевидно, йдеться про тих козаків, які виступали на боці Московського царства.

¹⁶ Виступали на боці турецької армії.

¹⁷ Див.: İsmail Hakki Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 429–430.

¹⁸ Йдеться про українських барабаських козаків (турец. "Barabaş Kazakları"). Можемо припустити, що назва походить від імені запорозького кошового отамана Якова Барабаша. Про це докладно див.: Туранли Фергад. Назв. праця. С. 362, 565.

Його величності падишаха Високої Порти [султана Мехмеда IV], і, на додаток, будуть відновлені давні традиційні дружні відносини, тоді не буде завдано ніякої шкоди країні та батьківщині короля Московії [царя Олексія Михайловича] ... якщо визнаєте наші слова та посприєте дружбі між нашими двома країнами, а якщо не стане у вас сил визнати таке, то з допомогою Господа Всевишнього в день “Хизир Ільяс”¹⁹ ми будемо готові численною татарською армією до походу на Московію...»²⁰. Відомості з цього документа свідчать про факт процесу перемовин як спроби мирного врегулювання конфлікту султаном, перш ніж розв’язувати той конфлікт військовим шляхом.

Продовжуючи розгляд теми, зазначимо, що в українській історіографії призначення Юрія Хмельницького гетьманом оцінюють переважно як негативний факт, але водночас зазначають, що турецька сторона в ситуації, що склалася, вважала особистість цього гетьмана підходящою. У той самий час Іван Самойлович (роки правління: 1672–1687), який став одноосібним гетьманом по обидва береги Дніпра, здійснював промосковську політику, через що його кандидатуру не було підтримано²¹. Що ж до причини зазначеного походу, слід зауважити, що оголошення турецьким правителем Мехмедом IV війни проти московського царя Олексія Михайловича, названої в османській історіографії «Чигиринським походом», мало на меті передусім звільнення цього українського міста, яке було захоплене раніше силами супротивника²².

¹⁹ Назва традиційного релігійного свята у тюрків, яке відзначають навесні (за християнським літочисленням це 5–6 травня).

²⁰ “...malüm bolğay ki eger Al-i Osman padişahı Hundigâr hazretlerinin muradınca olub Barabaşdan Kiyevden gol tartub mundın ğayrı eski adet milân yahşı bölek berür bolsa Masqva qıralınıñ ülkesine ve yurtuna hiç zarar ve ziyan bolmasdır... bu sözlerimizni moynıñuzga alub iki yurtınıñ dost bolmasına sebeb bolursın eger bu iş elinden kelür bulmağday bolsa İnşa’Allahu Ta’alâ Hızır İlyâs küni Tatar milân hazır-oq seferimiz Masqva yurtunadır...” (Документи Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / сост. и транслит. Р. Р. Абдужемилев ; науч. ред. И. Миргалеев. Симферополь : ООО «Константа», 2017. С. 299–292).

²¹ Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 230–233.

²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 430–431. Про оборону Чигирина див.: Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 230–287.

Оголошення війни

У своєму дослідженні Ісмаїл Гакки Узунчаршили також надавав важливого значення розгляду сформульованих нами на основі вищезгаданих писемних джерел питань щодо політичної діяльності козацьких гетьманів та причин Чигиринського походу. Отож, дослідник зазначив: «Московський цар, після невдалих дій головнокомандувача Ібрагіма-паші та кримського хана [Селіма Гірая I] 1678 року ²³, відрядив [до султана Мехмеда IV] свого посланця з листом, у якому, не згадуючи про Чигирин, написав про можливе продовження їхньої дружби. Але османський правитель не пристав на це й відхилив зазначену пропозицію московського царя, а причиною цього стало захоплення вказаної вище фортеці. Султан попередив царя, що його відповіддю на царський лист буде звільнення султаном Чигирина. 11 квітня 1678 року ²⁴ було оголошено війну Московії» ²⁵. Варто сказати, що, незважаючи на те, що спроби Ібрагіма-паші та кримського хана звільнити Чигирин закінчилися поразкою їхньої армії та зверненням московського царя до султана з пропозицією продовжити мирні відносини між обома державами, писемні джерела свідчать про рішучість турецького правителя продовжувати воєнну кампанію з метою звільнення Чигирина як міста-столиці козацько-гетьманської України. Продовжуючи цю думку, Ісмаїл Гакки Узунчаршили у своїй науковій праці зазначав: «Отже, 30 квітня 1678 року ²⁶ падишах особисто вирушив із Давуд-пашею до Сілістри ²⁷, де призначив командиром Великого візира Кару Мустафу-пашу й відрядив того до Чигирина. Коли ця армія перетнула річку Буг, до неї приєднався новопризначений гетьман Юрій Хмельницький і висловив своє шанування зазначеному візирю, поцілувавши йому руку ²⁸. Коли до Чигирина залишалось приблизно три

²³ 1089 рік за літочисленням Гіджри.

²⁴ 1089 року, 18-го дня місяця сефера за літочисленням Гіджри.

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 430.

²⁶ 1089 рік, місяць ребіюльеввель за календарем Гіджри.

²⁷ Санджак “Silistre” (турец.), де був розташований головний штаб армії, місце мобілізації та підготовки постійної армії “Karıkulu” (турец.) для походу на Балкани.

²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 430.

доби походу, кримський хан Мурад Гірай (роки правління: 1678–1683) теж прибув зі своїм військом. Вони разом дісталися до міста Чигирин після виконання жертвних церемоній згідно з релігійними канонами оточили фортецю, де було чимало провіанту та військового знаряддя. Потім стало відомо про те, що на допомогу фортеці мали прибути значні військові сили (зі 150 гарматами, призначеними для сухопутних військ) під командуванням Ромодановського, тому Кара Мустафаша разом із кримським ханом [Мурадом Гіраєм] перетнули річку Тясмин і, попрямувавши назустріч зазначеним військовим силам, одночасно відбивали атаки з боку самої фортеці»²⁹.

Із досліджених писемних джерел ми також дізналися про те, що навколо фортеці Чигирин склалася справді небезпечна ситуація. Як писав літописець XVII ст. Финдиклилі Мехмед-ага³⁰, чисельність московської армії сягала 200 тисяч осіб. Стосовно цього факту Ісмаїл Гакки Узунчаршили зазначив, що, «хоча сили Кари Мустафи-паші та кримського хана [Мурада Гірая], що протидіяли воякам війська Ромодановського, і спромоглися стримати наступ противника, який саме йшов на підмогу фортеці, наступний штурм, здійснений Ромодановським, тривав аж до часу нічної молитви. Фортеця [Чигирин] була знесилена, але ворог³¹ ще не був переможений. Про таке становище повідомили головнокомандувачеві [Карі Мехмеду-паші], і, оскільки противник планував надіслати на підтримку цієї фортеці нові збройні сили, головнокомандувача попросили терміново надати додаткове військо³². Голов-

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, I. Kısım, 5. Baskı, s. 430–431; Богданов А. П. Читаем политический документ: указ Феодора Алексеевича о разрушении Чигирин. *Источниковедческая компаративистика и историческое построение* : тезисы докл. и сообщений XV науч. конф. (Москва, 30 января – 1 февраля 2003 года) / сост. Ю. Э. Шустова ; редкол.: В. А. Муравьев (отв. ред.), Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков, М. Ф. Румянцева, А. Е. Чекунова, Ю. Э. Шустова (отв. секретарь) ; Рос. гос. гуманит. ун-т ; Ист.-архив. ин-т ; Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. Москва, 2003. XI. С. 61–65.

³⁰ «احمدار فندقلیلی محمد آغا، ساحدار تاریخی، تورک تاریخ انجمنی کلیاتی، عدد: ۱۰، برنجی چاد، ساحدار فندقلیلی محمد آغانک حیاته دائر احمد رفیق بکک بر مقدمه سی ایله نوظلرینی حاویدر، ۱۰۶۵-۱۰۹۴، دولت مطبعه سی، استانبول، 1928، ص. ۶۵۵، ۷۶۳ ص.

³¹ Йдеться про московські збройні сили.

³² Мовиться про надання допомоги спільній українсько-турецькій армії.

нокомандувач справді терміново надіслав допомогу своїй армії і сильною атакою зупинив наступ противника. Але становище було небезпечне ще й через те, що супротивнику вже вдалося прорвати лінію фронту навколо фортеці Чигирин. Через це головнокомандувач разом зі своїми підлеглими командирами обговорили ситуацію, яка склалася навколо фортеці. Ішлося про низький і недостатній моральний рівень воїнів. Відповідно до пропозиції головнокомандувача облогу з фортеці було знято»³³.

Отож, аналізуючи обставини, пов'язані з подіями стосовно Чигирини, слід наголосити насамперед на низькому морально-психологічному настрої воїнів українсько-турецької армії, який не сприяв успішному веденню воєнних дій, спрямованих на звільнення названого міста. Ісмаїл Гакки Узунчаршили, продовжуючи розгляд цього питання, вказав на поліпшення складного становища, в якому опинилися козацько-османські військові сили, підкресливши, що це сталося саме завдяки виваженим діям візира.

Облога Чигирини

Подальший розвиток воєнних дій характеризується так: «Московським військам, які рухалися на допомогу фортеці [Чигирин], вдавалося потроху просуватися вперед, і коли вони досягли верхньої болотистої частини річки Тясмин, московське військо зайняло відповідну бойову позицію. Вночі до фортеці було переправлено близько 50 тисяч вояків. Незважаючи на складне становище, в якому опинилося османсько-козацьке військо, головнокомандувач турецько-українсько-кримськотатарської армії продемонстрував гідну особисту витримку та розважливість, до того ж він також намагався підняти моральний дух у решті командирів. Саме тоді на допомогу царській армії прибули барбаські козаки, які пішли в атаку, створивши, у такий спосіб, окремий фронт бойових дій»³⁴. Отже, з викладеного тексту стає зрозуміло, що численна армія Московського царства займала вигідну бойову позицію, до того ж на її боці виступала частина українських козаків.

³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 431.

³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 432.

Після подолання згаданих труднощів турецько-українсько-кримськотатарська армія розгорнула в різних напрямках бойові дії, що супроводжувалися запеклими боями. У результаті цих дій військо Московського царства зазнало поразки і фортецю Чигирин було звільнено. Виявляється, що згадані літописи й архівні документи свідчать про застосування нової тактики ведення бою воїнами турецько-української армії, уточнюють хронологію відповідних бойових подій, а також констатують факт завершення названого військового походу перемогою українсько-кримськотатарсько-османської армії. Внаслідок того, що армія Османської імперії воювала, з одного боку, проти війська Московського царства, яке тримало фортецю Чигирин в облозі, а з іншого – проти збройних сил того самого противника, що вже наближалися до цієї фортеці, вона опинилась у небезпечному становищі³⁵. Та вояки спеціального призначення, скориставшись підземним проходом, дісталися фортеці й завдали силам противника два нищівні удари, після чого почалися сильні атаки армії Високої Порти. На 33-й день битви, 21 серпня 1678 року³⁶, збройні сили суперника, що обороняли Чигирин, зазнали поразки, фортецю було вщент зруйновано, а 30 тисяч їхніх вояків, захоплених у полон, страчено.

Ісмаїл Гакки Узунчаршили на основі доступних йому писемних джерел написав, що «200-тисячна армія московського царя, яка складалася з [барабаських] козаків і татар³⁷, прибула на протилежний берег річки Тясмин, щоб надати допомогу фортеці Чигирин, і стала свідком того, що фортеця вже була захоплена. Через це були втрачені будь-які надії на успіх у військових діях, тож було вирішено відступити вбік від річки Дніпро, щоб забезпечити там собі умови для самооборони. Та на той час ця армія вже була оточена безпосередньо силами кримського хана [Селіма Гірая I] й головнокомандувача османської армії [Кари Мехмеда-паші]. Відбулася кривава битва. Царська армія добре захи-

³⁵ Богданов А. П. Назв. праця. С. 61–65.

³⁶ 1089 року, 3-го дня місяця реджепа за літочисленням Гіджри.

³⁷ Йдеться про казанських (турец. “Kazan Tatarları”), т. зв. ешкерських (турец. “Eşker Tatarları”) та турських (турец. “Tur Tatarları”) татар, калмиків (турец. “Kalmuklar”). Див.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 432.

щалася, а тому знищити її не вдалося. В османської армії було дуже мало провіанту, тому вже настав час повертатися додому»³⁸.

Слід зазначити, що внаслідок московсько-турецької війни гетьманську столицю Чигирин, яка вважалася найважливішою з українських фортець, було звільнено. Хоча туркам-османам тривалий час було непереливки, вони вистояли завдяки допомозі Великого візира Кари Мустафи-паші. У вересні 1678 року армія Високої Порти повернулася додому³⁹. Також зі своїм військом повернувся додому кримський хан Селім Гірай I. Відновлення Чигирин було зовсім неможливе через те, що це місто було вщент зруйноване. Чигиринський похід показав, що царська армія була небезпечним ворогом, і це змусило султана Мехмеда IV серйозно замислитися⁴⁰.

Наслідки війни

Українські історики, аналізуючи доступні їм документи, також відтворюють картину розглянутої воєнної кампанії. Зокрема Юрій Мицик щодо наслідків цієї війни писав: «Війна 70-х років [XVII ст.] між Московією, з одного боку, та Османською імперією з її васалом – Кримським ханством та ногайськими ордами – з другого, за володіння землями Правобережної України завершилася підписанням в Бахчисараї 23 (13) січня 1681 року мирної угоди між цими державами. За Бахчисарайським перемир'ям кордон між Османською імперією та Московською державою встановлювався вздовж Дніпра. Туреччина приєднувала до себе Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля, а Московія – Лівобережну Україну та Київ. Понад 20 років територія за Південним Бугом та Дніпром, в тому числі й Чигирин із його околицями, мала бути незаселеною»⁴¹. Український історик докладно проаналізував наслідки Чи-

³⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 432.

³⁹ 1089 рік, місяць реджеп/шабан за календарем Гіджри.

⁴⁰ Münir Mehmet Aktepe, Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara, İslam Ansiklopedisi, 8. Cilt, Eskişehir / Türkiye, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s. 736–738; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 432.

⁴¹ Щодо укладеного договору про замирення між Московським царством і Османською державою 1681 року Кінросс зазначає, що турецька сторона від-

гиринської війни та діяльність Юрія Хмельницького щодо відродження Правобережної України, зокрема міста Чигирин, а також кримські походи, здійснені спільними зусиллями московсько-українського війська, захист королем Речі Посполитої Яном III Собеським магнатських латифундій на українських землях тощо ⁴².

Продовжуючи розгляд наслідків чигиринської битви, не можна залишити поза увагою інформацію, отриману з праць турецьких літописців та історіографів, які плідно використовували матеріали «векаінаме» та документи із султанських канцелярій. Зокрема Ісмаїл Гакки Узунчаршили наголосив: «Повернення Великого візира [Кари Мустафи-паші] додому не стало завершенням московського походу» ⁴³. Візира призначили головнокомандувачем османської армії й залишили в місті Бабадаги. Згаданий турецький історіограф також відзначав, що «управитель Боснійського краю Османської імперії Дефтердар Ахмед-паша отримав наказ спорудити над Дніпром дві фортеці, щоб зміцнити там свої позиції, забезпечити контроль за відповідною лінією кордону ⁴⁴ та гарантувати захист українських земель. 1679 року ⁴⁵ будівництво фортець завершили і було призначено оборонців цих фортець» ⁴⁶.

Зауважимо, що, незважаючи на перемогу в Чигиринській війні, султан Мехмед IV мав намір продовжити воєнну кампанію проти Московського царства, тому оголосив про підготовку до наступного військового походу. Серед найважливіших подій у розвитку тодішніх військових дій ми можемо вважати здійснення згаданих кримських походів ⁴⁷, організованих московським царем Федором III Олексійовичем. Відомо, що коли новопризначений головнокомандувач Кара Мехмед-паша перебував у Бабадагах, він отримав від кримського хана Мурада Гірая повідомлення про те, що армія Московського царства знову зби-

мовилась від усіх своїх претензій до України (Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / пер. с англ. М. Пальникова. Москва : Крон-Пресс, 1999. С. 368.

⁴² Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290–301.

⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 433.

⁴⁴ Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290.

⁴⁵ 1090 рік за календарем Гіджри.

⁴⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 433.

⁴⁷ Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290–301.

ралася розпочинати воєнні дії. У вересні 1680 року ⁴⁸ в султанський палац для обговорення можливого розвитку подій були запрошені поважні державні службовці. Було вирішено, що воєнну кампанію очолюватиме сам падишах, і тому правитель Високої Порти зі своїм військом вирушив до міста Едірне (Адріанополя).

Коли московський цар дізнався, що султан Мехмед IV збирається вирушити у військовий похід проти нього, то за посередництва кримського хана Мурада Гірая звернувся до правителя Високої Порти з пропозицією укласти мирний договір. 11 лютого 1681 року ⁴⁹ було підписано договір про замирення. Цей договір складався з 12 статей і був розрахований на 20 років. Зокрема в ньому було встановлено, що землі на правому березі Дніпра залишаться під владою Османської імперії, а місто Київ із його фортифікаційними спорудами та п'ятьма чи трьома панками залишаться під владою московського царя ⁵⁰. Від кордонів фортеці Київ до кордонів земель поткальських козаків, тобто на території межиріччя Дніпра та Бугу, не будуватимуть фортеці ані османці, ані московити. Поткальським козакам дозволялося виходити в Чорне море рибалити. Згідно зі вказаним договором, кримський хан Мурад Гірай не мав права нападати на землі Московського царства, а людей, узятих у полон раніше (очевидно, йдеться про полонених під час Чигиринської битви та кримських походів війська Московського царства), потрібно було звільнити. У зв'язку з цим договором запланований турецьким султаном військовий похід було скасовано, і Мехмед IV повернувся з міста Едірне до столиці Османської імперії – Стамбула ⁵¹.

Висновки

Підсумовуючи розгляд джерельних свідчень про одне з важливих питань історії українсько-турецьких відносин у згаданий час, зробимо такі висновки: 1) учасниками Чигиринської битви були, з одного боку,

⁴⁸ 1091 рік, місяці шабан–рамазан за календарем Гіджри.

⁴⁹ 1092 рік, 22-го дня місяця мугаррема за календарем Гіджри. Про дату підписання Бахчисарайського договору див.: Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290.

⁵⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 433; Мицик Ю. А. Назв. праця. С. 290.

⁵¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, aynı eser, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, s. 433.

Османська імперія, а з іншого боку – Московське царство; 2) причиною війни стало захоплення фортеці Чигирин збройними силами Московського царства та зміна під тиском московського царя гетьманом Петром Дорошенком свого зовнішньополітичного курсу; 3) через виникнення двовладдя Українська козацька держава виступала у своїх діях як на боці османської (гетьман Юрій Хмельницький), так і на боці московської (гетьман Іван Самойлович) армій; 4) метою військового походу турецького султана Мехмеда IV проти Московського царства було звільнення міста Чигирин, але в результаті запеклих боїв воно було вщент зруйноване; 5) війна між Московським царством та Османською імперією мала тяжкі економічні й політичні наслідки для всіх держав-учасниць; 6) військова кампанія завершилась підписанням Бахчисарайського договору про замирення в січні–лютому 1681 року.

Оцінки цієї війни в українській та турецькій національній історії істотно відрізняються. Викладені нами аргументи й факти, отримані на основі здійсненого аналізу вищезазначених писемних джерел, дозволяють зробити висновок про те, що турецькі історіографи наголошують здебільшого на спільності інтересів Туреччини й України у зазначеній війні, тоді як у наукових працях українських істориків, особливо радянського періоду, цей історичний період називають «Руїною». Проте джерелознавчий аналіз дає нам підстави вважати, що немає цілком об'єктивних історичних фактів для того, щоб вважати Османську імперію у названій війні агресором. Архівні документи свідчать про факт процесу перемовин як спроби мирного врегулювання султаном зазначеного конфлікту, перш ніж розв'язувати той конфлікт військовим шляхом. Чигиринський похід самого султана Мехмеда IV у відповідь на агресію Московії закінчився перемогою об'єднаних збройних сил України та Туреччини, але, звичайно, всі ці війни мали руйнівні наслідки, оскільки їхньою ареною була територія України.

Отже, у дослідженні історії розвитку відносин між указаними країнами впродовж останньої чверті XVII ст. задля їх об'єктивного висвітлення необхідно враховувати відомості, що містяться в османсько-турецьких і кримськотатарських писемних джерелах і в загальних історіографічних документах.

Джерела та література

1. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), İbnül-Emin Hariciye Vesikaları, Nu : 52, [Petro] Doroşenko'ya verilen Hatmanlık Beratı.
2. Fahri Çetin Derin, Abdurrahman Abdi Paşa Vekâynamesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, 431 s.
3. Münir Mehmet Aktepe, Mustafa Paşa, Merzifonlu Kara, İslam Ansiklopedisi, 8. Cilt, Eskişehir / Türkiye, Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi, 1997, s. 736–738.
4. Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi. II. Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, III. Cilt, 1. Kısım, 5. Baskı, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, 652 s., 17 levha.
5. Богданов А. П. Читаем политический документ: указ Феодора Алексеевича о разрушении Чигирина. *Источниковедческая компаративистика и историческое построение* : тезисы докл. и сообщений XV науч. конф. (Москва, 30 января – 1 февраля 2003 года) / сост. Ю. Э. Шустова ; редкол.: В. А. Муравьев (отв. ред.), Д. А. Добровольский, Р. Б. Казаков, М. Ф. Румянцева, А. Е. Чекунова, Ю. Э. Шустова (отв. секретарь) ; Рос. гос. гуманитар. ун-т ; Ист.-архив. ин-т ; Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. Москва, 2003. XI. С. 61–65.
6. Документы Крымского ханства из собрания Хусейна Фейзханова / сост. и транслит. Р. Р. Абдужемилев ; науч. ред. И. Миргалеев. Симферополь : ООО «Константа», 2017. 816 с.
7. Кинросс Лорд. Расцвет и упадок Османской империи / пер. с англ. М. Пальникова. Москва : Крон-Пресс, 1999. 696 с.
8. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.
9. Три списка съ листов Турецкаго визиря и другихъ чиновниковъ къ Гетману Петру Дорошенку увѣрительныхъ о присылкѣ къ нему вспомогательныхъ Крымскихъ войскъ / РГАДА (Российский государственный архив древних актов). Ф. 89. Оп. 2. Л. 46. 1675. Окт[ября] 2.
10. Туранли Фергад. Козацька доба історії України в османсько-турецьких писемних джерелах (друга половина XVI – перша чверть

XVIII століття). Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 606 с.

11. Чухліб Тарас. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 104–105.
12. سلحدار فندقلیلی محمد آغا، سلحدار تاریخی، تورک تاریخ انجمنی کلیاتی، عدد: ۱۰، برنجی جلد، سلحدار فندقلیلی محمد آغانک حیاته دائر احمد رفیق بکاک بر مقدمه سی ایله نوظلرینی حاویدر، سلحدار فندقلیلی محمد آغانک حیاته دائر احمد رفیق بکاک بر مقدمه سی ایله نوظلرینی حاویدر، ۱۰۶۵ - ۱۰۹۴، دولت مطبعه سی، استانبول، 1928، ۷۶۳ ص.